

ВІКОВІ ОСОБЛИВОСТІ СТАРШИХ ПІДЛІТКІВ У ВИХОВАННІ САМОСТВЕРДЖЕННЯ ЗАСОБАМИ СПОРТИВНО-ІГРОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Анотація. У статті розкрито вікові особливості старших підлітків у вихованні самоствердження засобами спортивно-ігрової діяльності. З цією метою проаналізовано психологічні та анатомо-фізіологічні вікові особливості учнів 7-9 класів та їх урахування у процесі занять спортивно-ігровою роботою. У статті доведено, що правильне використання вікових особливостей засобами спортивно-ігрової діяльності позитивно впливає на виховання самоствердження старших підлітків у загальноосвітніх навчальних закладах.

Ключові слова: вікові особливості, старші підлітки, самоствердження, виховання самоствердження, спортивно-ігрова діяльність, загальноосвітні навчальні заклади.

У сучасних умовах стрімких змін, загострень суспільних суперечностей й актуалізується проблема виховання самоствердження як вольової якості. Оскільки нашій державі потрібні вольові, фізично загартовані особистості, здатні показувати гідний приклад успішного виконання суспільних завдань, готові на захист Батьківщини тощо. У зв'язку з цим виховання самоствердження старших підлітків засобами спортивно-ігрової діяльності є актуальною проблемою тощо.

Вивчення наукової літератури [2; 3; 4; 10] та існуючий досвід переконливо доводять, що завдання виховання самоствердження старших підлітків не можна успішно вирішувати без урахування вікових закономірностей, навіть якщо вчителі фізичної культури, тренери спортивних секцій професійно володіють педагогічними методами навчально-виховної роботи тощо. З огляду на це найкраще у процесі організації занять спортивно-ігровою діяльністю щодо виховання самоствердження старших підлітків слід застосовувати сукупність ефективних форм і методів, які тісно пов'язані між собою й відповідають віковим психологічним та анатомо-фізіологічним особливостям учнів 7-9 класів.

Останніми роками здійснено ряд досліджень, присвячених окремим аспектам вікових особливостей старших підлітків щодо виховання самоствердження. Це, насамперед, дослідження психологічних вікових

закономірностей підліткового віку (І. Бех, К. Чорна та інші), вивчення теоретико-методичних засад виховання культури особистісного самоствердження (О. Безкоровайна), організація та проведення фізкультурно-масової діяльності старших підлітків (М. Тимчик) тощо. Проведений психолого-педагогічної літератури свідчить, що на сьогодні накопичено певний досвід виховання морально-вольових якостей учнівської молоді, однак проблема виховання самоствердження старших підлітків засобами спортивно-ігрової діяльності досліджена недостатньо.

Мета статті – розкрити вікові особливості старших підлітків у вихованні самоствердження засобами спортивно-ігрової діяльності

За даними досліджень українських педагогів та психологів [2; 7; 11], підлітковий вік є сенситивним для виховання вольових якостей, утвердження особистістю свого «Я», оскільки в цей віковий період відбувається оволодіння внутрішнім світом й виникнення життєвого плану як певної системи пристосування, яка вперше усвідомлюється підлітком; відбуваються інтенсивні гормональні і тілесні зміни; розвивається когнітивна та емоційна сфери психіки, реконструюються відносини з батьками та однолітками; здійснюється довільна регуляція поведінки та актуалізуються різноманітні захисні механізми тощо.

Сучасна українська вчена О. Безкоровайна зазначає, що механізмом підліткового самоствердження часто є прагнення до змагальної діяльності, а саме прагнення перевершувати авторитетних однолітків, що є відображенням системи конкретно-історичних суспільних відносин [1, с. 149].

У контексті нашого дослідження І. Булах відмічає, що самоствердження слід формувати у старшому підлітковому віці, оскільки він є сприятливим, а його відображенням є особистісне зростання молоді людини. Вчена наголошує, що у даному віковому періоді у розвитку особистості з'являються нові прояви самосвідомості, такі як самостереження, самопізнання, саморегуляція, самоствердження, що є ієрархічно взаємоузгодженими та

утворюють у сукупності цілісний процес особистісного розвитку підлітка [3, с. 340].

Отже, у цьому віці формується здатність підлітків до *особистісної рефлексії* як навичок самоаналізу особистісних якостей, потреби занурюватися у власні переживання, сприймати й осмислювати різноманіття власних *емоцій* та *почуттів*, що знаходить свій розвиток у виникненні особистісної саморегуляції як здатності керувати власною поведінкою в результаті трансформації зовнішнього контролю (зі сторони оточуючих) у самоконтроль. Але гостра вираженість потреби розібратися у власному внутрішньому світі, знаменує появу амбівалентного ставлення до власної особистості та оточуючих: усвідомлення власної неповторності та унікальності межується з відчуття несхожості на інших, та, можливо, внутрішньої самотності й невизначеності, а внутрішня неузгодженість мотивів (прагнень, бажань) та поведінкових проявів викликає відчуття дисгармонії [3, с. 150-151].

Водночас, вважаємо за доцільне наголосити, що підлітковий вік є кризовим періодом у розвитку особистості і його складність пов'язана із втратою статусу дитини і необхідністю входження у доросле життя, необхідністю самостверджуватись у світі соціуму у взаємодії з іншими однолітками, батьками, учителями, що може викликати відчуття невпевненості щодо власної здатності вирішувати актуальні життєві завдання. Тому, у процесі організації спортивно-ігрової діяльності учителям фізичної культури, тренерам слід допомагати старшим підліткам таким чином, щоб вони не помічали цієї допомоги, думаючи, що вони самі виконали поставлене завдання, доручення тощо [11].

Узагальнюючи напрацювання вчених і практиків з проблеми дослідження можемо зробити проміжні висновки, що внутрішня позиція старшого підлітка (його мотивація, самооцінка, цінності, прагнення) відрізняються нестійкістю та недостатньою цілісністю, підліток потребує підтримки інших людей щодо його емоційного самоствавлення. Особливої дисгармонії може завдавати невідповідність домагань та можливостей, що у випадку ситуації неуспіху

негативно впливає на впевненість учнів 7-9 класів у собі та процес самоствердження в цілому.

Актуальною у контексті нашого дослідження є позиція О. Жизномірської, яка вважає, що процес самоствердження у старшому підлітковому віці має певні гендерно-зумовлені особливості. Так, найбільш важливими проявами самоствердження, на думку хлопців є відчуття внутрішньої свободи та незалежності від зовнішніх впливів, тоді як дівчата вважають найбільш значущим для себе можливість «здивувати всіх своїм виглядом» та одержати визнання в очах дорослих [5, с. 52]. Визначені особливості, закономірним чином відображують традиційні гендерні стереотипи, а саме прагнення чоловіків до незалежності та самостійності та природне жіноче бажання отримувати схвалення оточуючих, що може мати деяку тенденцію до епатажності. Гендерні стереотипи формуються ще і дитячому віці, а саме: для маленької дівчинки важливо схвалення і підтримка її батька. Дівчата підліткового віку прагнуть подобатися та мати підтримку серед хлопців. Але в реальності найбільш високо дівчата-підлітки оцінюють свій характер, авторитет, і вже потім зовнішність.

Також учена, наголошує, що хлопці бажують бути розумними, зовнішньо привабливими та впевненими в собі, але по факту вище за все оцінюють свій розум та здібності, авторитет серед однолітків і характер. Отримані дані засвідчують, що для хлопців, відчуття внутрішньої впевненості в собі стає важливішим за соціальний статус (авторитет у класі). Порівняно з дівчатами, для яких важливі зовнішні, соціальні підтвердження їх значущості, для хлопців особливої значущості набуває відчуття впевненості у власних можливостях, що породжує відчуття внутрішньої самоцінності та значущості [5, с. 128-130]. Для них також важлива зовнішня привабливість але вони оцінюють власну зовнішність нижче, ніж хотілось би, можливо це пов'язано з відчуттям невідповідності стандартам «чоловічої краси», що потребує певного фізичного удосконалення, можливим шляхом до якого є заняття *спортом*. Найбільша відмінність між бажаним та реальним спостерігається за рівнем впевненості в

собі, особливо, разючою вона є для хлопців для яких реальний рівень впевненості в собі значно поступається бажаному вважає О. Жизномірська. Цікавим є те, що реальні відмінності за впевненістю в собі між дівчатами та хлопцями є досить незначними, але бажаний рівень впевненості в собі у хлопців є набагато вищим, ніж у дівчат, що знову таки зумовлено «чоловічими стандартами», які вимагають від чоловіків бути впевненими та рішучими, що певним чином ускладнює процес самоствердження хлопців-підлітків [5, с. 128-130].

Важливим напрямом дослідження процесу самоствердження є визначення можливих сфер самоствердження підлітка. В. Гладіліна, вважає культурно-дозвіллеву діяльність можливим напрямом для соціально значущого самоствердження, коли у підлітка є безліч можливостей для прояву власних інтересів та нахилів, творчого самовираження, отримання визнання мікросоціуму та емоційного задоволення від процесу й результату своєї діяльності [4, с. 20]. А саме: позитивними формами самоствердження підлітків є заняття спортом, праця в сім'ї, школі, на виробництві, виконання суспільно корисних справ, зокрема, інтелектуальне самоствердження учнів може відбуватись в процесі їхньої навчальної і позанавчальної пізнавальної діяльності, наприклад, у дослідницькій діяльності в навчально-наукових гуртках.

Під час дослідження з'ясовано, що процес самоствердження підлітків ускладнюється завдяки наявності в них негативної «Я-концепції», почуття меншовартості, пригніченого настрою, страху перед новими випробуваннями, зневіри у власних можливостях. Все це активізує в учнів механізми компенсації та підштовхує їх до прояву активності у тих сферах, які б забезпечували їм швидкий успіх та утвердження власного «Я» в соціумі. Часто це можуть бути саме неконструктивні способи, а саме, прагнення до ненормативного способу життя, втечі з дому, вживання алкогольних і наркотичних речовин тощо.

Не знайшовши самоствердження через позитивну діяльність (добре й відмінне навчання, успішну працю, громадську діяльність і т.д.) підліток буде

шукати самоствердження в негативному вчинку, щоби хоча б ненадовго, за будь-яку ціну, побувати в центрі уваги (отримати тимчасове або помилкове визнання) Отже, самоствердження можливе і в негативних формах, коли метою здійсненої дії є не позитивна, а якраз негативна оцінка з боку інших людей, головним в цій ситуації є відчуття власної значущості та увага оточуючих [1, с. 93].

На можливості різних проявів особистісного самоствердження у підлітковому віці наголошує також І. Бех, який вважав, що у випадку реалізації позитивного життєвого сценарію, поведінка підлітка буде спрямована на досягнення успіхів, отримання престижу, визнання та позитивного ставлення до самого себе, тоді як в іншому випадку підліток може підпасти під звабливу легкість здобуття авторитету серед однолітків завдяки демонстрації деструктивних манер поведінки, зловживанню алкогольними й наркотичними речовинами та схильності до азартних ігор [2, с. 204].

Отже, конструктивними формами самоствердження у підлітковому віці є прагнення здобути авторитет у колі своїх однокласників та референтному оточенні, досягти прийняття у «світ дорослих» та проявляти незалежність й самостійність у поглядах та вчинках. Поряд з цим підлітки виявляють бажання самостверджуватися й за допомогою деструктивних форм, а саме: презентування сленгу в мовленні, зверхнього та зухвалого ставлення до інших, зловживання алкогольними напоями, тютюнопаління, нівелювання моральних норм [6, с. 38].

Незадоволеність потреби у визнанні та високому соціальному статусі в очах однолітків породжує у підлітка тяжіння до деструктивної, часто провокаційної активності з метою здобуття авторитету та поваги всередині власного мікросоціуму, що задовольняє його потребу у самостверженні та надає відчуття внутрішньої значущості та задоволення. В інших випадках незадоволення потреб в особистісному самостверженні може переживатися підлітком дуже глибоко та викликати гострий психологічний дискомфорт через

низьку самооцінку, невпевненість у собі, втрату статусу та престижу серед однолітків у мікросоціумі.

На нашу думку, у процесі виховання самоствердження слід враховувати проаналізовані вікові особливості старших підлітків, оскільки нетактовні зауваження учителя у присутності друзів, можуть завдати руйнівного впливу гідності та авторитету підлітка.

Таким чином, враховуючи неоднозначність та складність особистісного самоствердження у підлітковому віці важливим є вчасне застосування відповідних виховних впливів з метою координування та керування розвитком підлітка. Саме тому важливою виховною задачею у цьому віці є створення для підлітка ситуацій справжнього успіху, коли він може отримати схвалення, підтримку, пошану та визнання, що сприятиме формуванню позитивної Я-концепції самоствердження [1, с. 122-124].

Саме тому, вкрай важливим є також формування у старшого підлітка навичок та вмінь необхідних для того, щоб почувати себе впевнено та мати можливості для конструктивного самоствердження, головними серед яких є: здатність відверто сказати про власні бажання й вимоги й коректно відмовити у проханні, якщо воно є неприйнятним, сміливість відкрито говорити про власні позитивні та негативні почуття, вміння встановлювати контакти, починати та продовжувати розмову. Важливим є також здатність до самокерівництва з метою реалізації власного плану самоствердження та досягнення особистісно значущих цілей, вміння проявляти активність й креативність у проблемних ситуаціях та при вирішенні власних життєвих завдань.

Отже, проведений теоретичний аналіз розробки даної проблематики у працях вітчизняних та закордонних вчених, дозволяє зробити *висновок* про те, що процес особистісного самоствердження у старшому підлітковому віці відбувається досить неоднозначно, що потребує застосування відповідних виховних впливів, адже незадоволеність потреби у особистісному самовизначенні викликає у старшого підлітка гострі негативні емоційні переживання. А саме, своєчасний розвиток навичок конструктивного

самовизначення, відповідний вибір сфер самоствердження відповідно до майбутніх планів особистісного та професійного розвитку старших підлітків забезпечить можливість гармонійної реалізації його особистісного потенціалу. Зокрема досить важливою є орієнтація старшого підлітка на соціально-ціннісну позаурочну діяльність, де він зможе випробувати свої здібності у різних галузях – мистецтві, спорті, науково-пошуковій діяльності та ін. і в результаті віднайти свій шлях до життєвого успіху.

Враховуючи особливості соціальної ситуації розвитку у старшому підлітковому віці, саме ігрова діяльність має надзвичайно важливе значення в контексті особистісного розвитку школярів, адже сприяє становленню ідентичності молодій людині, її творчим пошукам та самовираженню. Спортивні ігри є дуже динамічними, що вимагає від гравців вмінь швидкої оцінки ситуації та планування власних дій, отже, сприяють розвитку здатності до прогнозування та творчого мислення [10].

Доцільність та висока ефективність проведення спортивних ігор з учнями старшого підліткового віку, пояснюється тим, що саме у цьому віці відбувається суттєве ускладнення розумової діяльності, що дозволяє школярам опановувати все більш складні правила ігор, проявляти під час ігрової діяльності логічне та абстрактне мислення. Але в процесі організації спортивних ігор слід пам'ятати про надзвичайну вразливість старших підлітків, їх високу чутливість до публічних зауважень, бажання завоювати авторитет з боку однолітків. Саме тому процес керування спортивними іграми вимагає від педагога особливої уваги до почуттів старших підлітків та обережності, що є дуже важливим в контексті створення гармонійних стосунків у спортивному колективі школярів. Варто відмітити, що змагальний елемент спортивних ігор є дуже значущим, адже надає старшим підліткам змогу випробувати власні можливості та налаштовує їх на перемогу.

В процесі гри старші підлітки також опановують навички взаємодії у команді, коли треба підпорядковувати власні дії спільній меті команди – отримати перемогу. Спортивне змагання є дієвою формою соціалізації дітей,

певним «експериментальним майданчиком» в контексті підготовки молоді людини до успіху у реальному житті, створення дієвої установки на успішність, що є дуже важливим саме у підлітковому віці, коли відбувається формування самооцінки та рівня домагань підростаючої особистості .

Участь у спортивних змаганнях суттєво впливає на розвиток відповідної мотивації досягнення цілі, яка охоплює в собі цілу низку індивідуальних особистісно-значущих мотивів. Надто важливим є також вольовий компонент, адже вміння підпорядкувати власні імпульсивні бажання та інтереси віддаленій меті спортивної перемоги потребує від підлітка немалих вольових зусиль, зокрема організованості, цілеспрямованості, вміння ефективно використовувати свій вільний час та ін. Важливою є також здатність підлітка об'єктивно оцінити власні можливості та визначити оптимальний рівень складності цілі, адже надмірно високий рівень домагань може знизити мотивацію щодо досягнення поставленої мети [7, с 335]. Своєрідною особливістю спортивно-ігрової діяльності є її непередбачуваність, невизначеність її кінцевого результату, саме тому надзвичайно важливим завданням виховної роботи у даному напрямі є формування в старших підлітків адекватної реакції на успіх та поразку.

В той самий час, емоційна реакція на поразку може бути і позитивною: підліток переоцінює власні можливості, коректує цілі, визначає задачі для саморозвитку і самовдосконалення, що в результаті веде до активізації вольових зусиль, підвищення працездатності та наполегливості [9, с. 39-55].

Таким чином, зміст виховної роботи вчителів фізичної культури, тренерів спортивних секцій щодо виховання самоствердження засобами спортивно-ігрової діяльності слід будувати з урахуванням вікових особливостей старших підлітків, а саме: враховувати, що в цей віковий період відбувається оволодіння внутрішнім світом й виникнення життєвого плану як певної системи пристосування, яка вперше усвідомлюється підлітком; відбуваються інтенсивні гормональні і тілесні зміни; старшим підліткам властиве почуття меншовартості, пригніченого настрою, страху перед новими випробуваннями,

зневіри у власних можливостях; підлітку характерно переоцінювати власні можливості у процесі спортивно-ігрової діяльності тощо.

Також варто зазначити, що участь старших підлітків у спортивно-ігровій діяльності є конструктивним напрямом реалізації їх прагнення до самоствердження, що необхідно належним чином враховувати при організації навчально-виховної роботи з учнями старшого підліткового віку. Участь старших підлітків у спортивно-ігровій діяльності також створює широкий діапазон можливостей для відпрацювання навичок соціальної взаємодії та співробітництва в процесі командної гри, розвитку навичок саморегуляції, комунікативних здібностей тощо.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми. Перспективним може бути вивчення: педагогічних умов виховання самоствердження старших підлітків у процесі спортивно-ігрової діяльності.

Література

1. Безкоровайна О. В. Теоретико-методичні засади виховання культури особистісного самоствердження в ранньому юнацькому віці: дис. . д-ра пед. наук : 13.00.07 / Інститут проблем виховання НАПН України – К., 2010. – 460 с.
2. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання: наук.-метод. посіб. / Іван Дмитрович Бех;. — К.: ІЗИН, 1998. — 204 с.
3. Булах І. С. Психологія особистісного зростання підлітка : монографія / Ірина Сергіївна Булах. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2003. – 340 с.
4. Гладылина В. И. Культурно-досуговая деятельность как средство самоутверждения и самовыражения личности подростка / Валентина Игоревна Гладылина / Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – СПб., 2008. – 20 с.
5. Жизномірська О. Я. Психологічні особливості самоствердження молодших та старших підлітків : дис. . канд. психол. наук : 19.00.07 / Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова: – К., 2010. – 277 с.
6. Ильин Е.П. Психология спорта / Евгений Павлович Ильин;. - СПб.: Питер, 2016. – 352 с.
7. Кон И. С. В поисках себя: Личность и ее самосознание / Игорь Семенович Кон;. — М.: Политиздат, 1984. — 335 с.
8. Отрицательный угол : Подросток : цели самоутверждения / Сост. С. М. Артюхов;. – М. : Мол. Гвардия, 1990. – 254 с.
9. Попов А. Л. Спортивная психология : учебное пособие для физкультурных вузов / А.Л. Попов;. – М. : Флинта, 2013. – С. 39-55.
10. Тимчик М. В. Форми і методи патріотичного виховання старших підлітків у процесі спортивно-ігрової діяльності / М.В. Тимчик // Обрії. Науково-педагогічний журнал. – 2013. – №2(37). – С. 48–51.

11. Тимчик М. В. Єдність школи та сім'ї у військово-патріотичного вихованні старших підлітків у процесі занять хортингом / М. В. Тимчик // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. праць. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. – Вип. 18, кн. 2. – С. 313–321.

В статті раскрыто візастні особенності старших подростків в воститанні самоутвердження средствами спортивно-игровой діяльності. С этой целью проанализированы психологические и анатомо-физиологические візастні особенності учащихся 7-9 классов и их учета в процессе занятий спортивно-игровой работой. В статті доказано, что правильное использование візастних особенностей средствами спортивно-игровой діяльності положительно влияет на воспитание самоутвердження старших подростков в общеобразовательных учебных заведениях.

Ключевые слова: візастні особенності, старші подростки, самоутвердження, воспитание самоутвердження, спортивно-игровая діяльність, общеобразовательные учебные заведения.

I. S. Tykhonkova

Age features of older adolescents in the education of self-affirmation by means of sports and gaming activities

The Institute of Problems on Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (9 M. Berlinskogo Str., Kyiv, Ukraine).

In the article, the age peculiarities of older adolescents are revealed in the context of educating self-affirmation by means of sport and game activity. With this aim, some psychological and physiological peculiarities of 7-9 grades students have been analyzed, as well as its taking into account during sport and game training. The author proves that the correct usage of age peculiarities by means of sport and game activities positively influences the education of older adolescents' self-affirmation in general educational institutions.

On the basis of analysis of psychological and pedagogical literature, self-affirmation of older adolescents is defined as an intention for self-development, self-appraisal, self-realization of personal potentials in order to achieve the set goals, a certain status in the team.

The author underlines that the process of personal self-affirmation gets especially complicated when radical social and economic changes and a variety of transformations of the society's values provoke the instability of development of emotional and value spheres of youth, which significantly hinders the personal self-affirmation of contemporary older teenagers.

Keywords: *age peculiarities, older adolescents, self-affirmation, education of self-affirmation, sport and game activity, general educational institutions.*

References

1. Bezkorovaina, O. (2010). *Teoretyko-metodychni zasady vykhovannia kultury osobystisnoho samostverzhennia v ranniomu yunatskomu vitsi* [Theoretic and methodic principles of educating personal self-affirmation culture in early youth age] (Doctoral dissertation, Kyiv).
2. Bekh, I. (1998). *Osobystisno zorientovane vykhovannia* [Personality-oriented education]. Kyiv: IZYN.
3. Bulakh, I. (2003). *Psykhologhiia osobystisnoho zrostantia pidlitka* [Psychology of personality development of a teenager]. Kyiv: NPU im. M. P. Drahomanova.
4. Hladilina, V. (2008). *Kulturno-dosugovaia deiatelnost kak sredstvo samoutverzhdeniia i samovyrazheniia lichnosti podrostka* [Cultural activity as a means of self-affirmation of an adolescent]. (Dissertation abstract, Saint-Petersburg).
5. Zhyznomirska, O. (2010). *Psykhologhichni osoblyvosti samostverzhennia molodshykh ta starshykh pidlitkiv* [Psychological peculiarities of self-affirmation of younger and older adolescents] (PhD dissertation, Kyiv).
6. Iliin, E. (2016). *Psikhologhiia sporta* [Psychology of sport]. Sait-Petersburg: Piter.

7. Kon, I. (1984). *V poiskakh sebia: Lichnost i yeie samosoznaniie* [In search of oneself: Personality and its self-consciousness]. Moscow: Politizdat.
8. Artiukhov, S. (1990). *Otritsatelnyi ugol: Podrostok: tseli samoutverzhdeniia* [Negative angle: A teenager: Self-affirmation goals]. Moscow: Mol. Gvardiia.
9. Popov, A. (2013). *Sportivnaia psikhologia* [Sport psychology]. Moscow: Flinta.
10. Tymchyk, M. (2013). Formy i metody patriotychnoho vykhovannia starshykh pidlitkiv u protsesi sportyvno-ihrovoi diialnosti [Forms and methods of patriotic education of older adolescents in the process of sport and game activities]. *Obrii*, 2 (37), 48-51.
11. Tymchyk, M. (2014). Yednist shkoly ta simi u viiskovo-patriotychnomu vykhovanni starshykh pidlitkiv u protsesi zaniat khortynhom [The unity of school and family in military-patriotic education of older adolescents in the process of hortng training]. In *Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi: Issue 18, book 2* (pp. 313-321). Kirovohrad: Imeks-LTD.